Vefatının 71. yılında

Mehmet Âkif Ersoy Bilgi Şöleni

Mehmet Âkif Dönemi ve Çevresi

TÜRKİYE YAZARLAR BİRLİĞİ

İLİM YAYMA CEMİYETİ Ankara Şubesi

TYB Vakfı Mehmet Âkif Araştırmaları Merkezi Yayınları: 3
Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları: 32
Toplantı Metinleri: 7
ISBN: 978- 975-7382-36-2

Yayınlayan: D. Mehmet DOĞAN

Koordinatör: Ahmet FİDAN
Tashih, Kontrol: Rıfkı KAYMAZ - İ. Ulvi YAVUZ
Kapak ve İç Tasarım: M. Hüsrev Aktaş 0 555 267 59 58
Baskı - Mücellit: Norm Matbaacılık Ltd. Şti. Tel: (0.312) 311 40 80
Baskı Tarihi: MART 2008, ANKARA

Mehmet Âkif ve İçtimaî Kur'an Tefsiri

M. Suat Mertoğlu
Dr, İslâm Araştırmaları Merkezi

Bu yazıda Mehmet Âkif merhumun yaşadığı dönemdeki Müslümanların içtimaî problemlerini Kur'an'dan hareketle ele alma çabası, modern dönemde Kur'an tefsirinde içtimaî karakteri ağır basan modern tefsir anlayışıyla ilişkisi ve sermuharriri olduğu *Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad* mecmuasında bu anlayışa uygun olarak nesir ve nazım şeklinde ortaya koyduğu düşünceleri üzerinde duracağız.

Öncelikle şu hususu vurgulamalıdır ki, Âkif klasik ve teknik anlamda bir Kur'an müfessiri olmaktan ziyade hayatı boyunca Kur'an'la hemhâl olan, olaylara Kur'an zaviyesinden bakmaya çalışan, Kur'an'ı hayatının ve düşüncesinin merkezine alma gayretinde olan iyi bir Kur'an talebesidir. Bununla birlikte o Kur'an'ın dili olan Arapça'ya vukufiyet noktasında döneminin sayılı şahsiyetleri arasında yer aldığı gibi, bir mektepli olmasına rağmen başta Fatih müderrislerinden olan babası İpekli Tahir Efendi ve Fatih Camii baş imamı ve "Arap hafız" diye tanınan Filibeli Mehmed Rasim Efendi ile Hersekli Ali Fehmi Cabiç ve Mehmed Zihni Efendi gibi dönemin diğer bazı alimlerinden aldığı dersler sayesinde Kur'an'la yakından ilgilenmek için gerekli ilmî altyapıya da sahip bir isimdir.[1]

1 Hasan Basri Çantay, Âkif'in -arkadaşı Sabri Sözen'den naklen- tekmil-i nüsah ederek Tabhane Medrese'sinden icazet aldığını bildirir, bk. *Âkifname*, İstanbul 1966, s. 20.

Âkif'in bu alandaki ilmî altyapısı konusunda elimizdeki ipuçlarından biri de tefsir ilminin klasik metinlerinden olan *Celâleyn* tefsiri ile olan ilişkisidir. 1920'de Millî Mücadele için bulunduğu Kastamonu'da Hafız Ömer (Aköz)'e bu tefsiri hiç yanından ayırmadığını, kelâm-ı kadîm gibi okuduğunu, o ana kadar 18 defa okuduğunu ve 19. hatme devam ettiğini söylemiştir.[2] İşte gerek Kur'an'la bu yakın ilişkisi, gerekse de Arap edebiyatına vâkıf usta bir Türk şairi olması onun daha sonra Kur'an'ın Türkçeye aktarılması konusunda ilk akla gelen isimlerden biri olmasını mümkün kılmıştır.

Bu çerçevede vurgulanması gereken bir diğer husus Âkif'in yaşadığı dönemin edebiyat ve fikir çevrelerinde içtimaî vurgunun hissedilir derecede yükselişe geçmiş olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı askeri, siyasî ve iktisadî buhranlara paralel olarak entelektüeller de dikkatlerini toplumsal yapıya yönelt'miştir. İçtimaî karakter bu anlayışın en önemli temsilcilerinden sayılan Namık Kemal'in şiirleri gibi fikrî-edebî alanla sınırlı kalmamış, içtimaî muhtevalı hadisleri Binbir Hadis-i Şerîf Şerhi (Kahire 1319/1901) adlı eserinde bir araya getirerek şerh eden Mehmed Arif Bey ve İslâm fıkhını içtimaî açıdan temellendirmeye çalışan Kazanlı Halim Sabit (Şibay) ve Ziya Gökalp,[3] keza aynı çabayı kelâm ilmini içtimaî bakış açısıyla ifade etmeye çalışan Şerefeddin (Yaltkaya) gibi isimler[4] vasıtasıyla dinî ilimler alanına da taşınmıştır.

İşte kısaca tasvir etmeye çalıştığımız bu dönemde yaşayan Mehmet Âkif'in entelektüel çabalarını belirleyen en önemli unsurlardan biri de onun dava adamlığı ve toplumcu kişiliğidir. İlk gençlik yıllarında ferdî temalara yönelen ve sanat endişesi ağır basan bazı şiirler kaleme alan Âkif fikrî ve edebî çabalarını, özellikle dönemin fikrî mücadelesine aktif olarak katıldığı 1908'den yaklaşık olarak hilafetin ilga edildiği 1924 yılına kadarki dönemde içtimaî davasının hizmetine vermiştir. Bu tarihler dönemin entelektüel açıdan en verimli ve etkili mecmualarından biri olan *Sırat-ı Müstakim* ve 1912'den sonraki adıyla *Sebilürreşad* mecmuasının Mehmet Âkif'in sermuharrirliği altında yayınlandığı tarihlere tekabül eder.[5]

Bu dönem bir anlamda Âkif'in sanatını davasının hizmetine sunduğu/davasına kurban ettiği bir dönemdir. O fikrî mücadeleden geri çekildikten sonra -yaklaşık 1924'ten itibaren- tekrar kendi iç dünyasına yönelmiş, ferdî ve mistik temalar şiirinde yeniden ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu durum yakınlarının da dikkatini çekmiş olmalıdır ki, Hasan Basri (Çantay)'a 1925 başında yazdığı "Secde" isimli şiirini okuduğunda onun; "Üstad, siz galiba vadiyi değiştiriyorsunuz" değerlendirmesine "Hayır azizim, benim asıl vadim budur. Şimdiye kadar ne yazdıysam cemiyete hizmet için yazdım" şeklinde mukabele etme ihtiyacı hissetmiştir.[6]

2 Eşref Edib, *Mehmet Âkif*, [İstanbul] 1938, s. 674. Aynı eserde Âkif'in damadı olan Ömer Rıza Doğrul da kayınpederinin vefatından birkaç gün evvel ailesi nezdinde bulunan Celaleyn Tefsiri'ni istettiğini, fakat okuyamadığını aktarmaktadır (s. 465).

3 Her iki isim fıkhın içtimaî açıdan temellendirilmesi amacıyla Kazanlı Halim Sabit (Şibay) tarafından 1914-1918 arasında Türk milliyetçilerinin dinî görüşlerini ifade etmek üzere yayınlanan *İslâm Mecmuası*'nda çeşitli yazılar kaleme almıştır. Fıkıhta nassın yanı sıra örfün de belirleyici bir kaynak olarak takdim edilmesi suretiyle deliller hiyerarşisini alt üst edecek ve belki de fıkhın sekülerleşmesi kapısını aralayacak bu girişim bazı tepkiler çekmiş ve İzmirli İsmail Hakkı tarafından bu yaklaşıma *Sebilürreşad* mecmuasında bazı eleştiri yazılarının kaleme alınmasına neden olmuştur. İçtimaî usûl-i fıkıh başlığı altında incelenen bu tartışmalar tartışmalar için bk. Abdülkadir Şenel, "İctimâî Usûl-i Fıkıh Tartışmaları", *A. Ü. İ. F. İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 5, 1982, s. 231-247; Sami Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, II. ve III. Bölüm. Söz konusu tartışma metinlerinden bir kısmı için bk. Recep Şentürk, *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim*, 2. bsk., İz Yay., İstanbul 2006, s. 283-410.

4 Bk. Şerefeddin, "İçtimaî İlm-i Kelam", *İslâm Mecmuası*, II, 15., 18. ve 19. sayılar (1914-1915).

5 *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* mecmuası II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra 14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908'de yayın hayatına başlamış ve 5 Mart 1925'de yayınlanan son sayısından sonra Takrir-i Sükûn kanunu ile kapatılıncaya kadar toplam 641 sayı olarak çıkmıştır.

6 Hasan Basri Çantay, *Âkifname*, s. 25.

Âkif ve İslâm Modernizmi

Mehmet Âkif ferdî kurtuluştan ziyade Müslümanların genelini ifade eden ümmetin kurtuluşunu, Müslümanların ahiretteki saadetinden evvel bu dünyadaki mutluluk ve başarılarını önemseyen, Müslümanların içtimaî planda (yani bir ümmet olarak siyasî, ekonomik, askerî vs. alanlarda) geri kalmalarına neden olduğunu düşündüğü tarihî ve yerleşik İslâm anlayışını bertaraf edebilmek, onlara muhtaç oldukları dinamizm ve aktivizmi kazandırmak için İslâm'ın ilk dönemine ve temel kaynaklarına, özellikle de Kur'an'a dönüşü savunan İslâm modernizminin bir mensubudur.[7] Halim Sabit'in Âkif'e yönelik olarak aşağıda sözü edilecek "doğrudan Kur'an'dan anladığını, duyduğunu" yazma talebi de Âkif'in Safahât'ın Altıncı Kitabı olan Asım'daki "Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı/Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm'ı" ifadesi de Kur'anla modern Müslüman arasında tesis edilecek köprünün özlemini dile getirir. Safahât'ın İkinci Kitabı olan Süleymaniye Kürsüsü'nde

> Lafzı muhkem yalınız, anlaşılan, Kur'an'ın:
> Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz mananın:
> Ya açar Nazm-ı Celîl'in, bakarız yaprağına;
> Yâhud üfler geçeriz bir ölünün toprağına.
> İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkıyla bilin,
> Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için

diyen Âkif Müslümanların Kur'an'ın kendilerini cehalet ve tembellik gibi ahlâkî-içtimaî hastalıklardan sakındıran, ilim ve çalışma (sa'y ü amel) gibi dünya saadetine götürecek düsturlarından uzak düştüklerinden, Kur'an'la kendi vakıaları arasında bir irtibat kuramamalarından yakınmaktadır. Âkif Kur'an'ın ölüler için değil diriler için, Müslümanlara hayat rehberi olmak üzere indirildiğini, dolayısıyla Kur'an'ın yaşanan hayatla iç içe olması gerektiği inancındadır.

Âkif'in de mensubu olduğu modern tefsir hareketi ve bilhassa bu hareketin Cemaleddin Afganî-Muhammed Abduh tarafından temsil edilen kanadı Kur'an ayetlerinin mânâlarının belli dönem ve şahıslarla sınırlı olmayıp umumî ve evrensel manada kabul edilmesi, modern dönemde yaşayan Müslümanların aktüel durumu ile ayetler arasında ilişki kurulması gerektiği görüşündedir. Modern dönemde Kur'an'ın yeniden tefsir edilmesine duyulan ihtiyaç, Müslümanların içtimaî hastalıkları ve çözüm yolları konusunda Kur'an'ın rehberliğine duydukları ihtiyaçla alakalıdır. Bu anlayışa uygun olarak ortaya konan ilk çabalardan biri olarak Cemaleddin Afganî ve Muhammed Abduh'un 1884 yılında Paris'te 18 sayı çıkardıkları el-Urvetü'l-vüskâ gazetesine işaret edilebilir. Çoğunlukla bir

7 Âkif'in İslâm modernizmi içindeki yeri konusunda kendisinin Dârülfünûn Edebiyat Şubesi'ndeki hocalığı zamanında bu şubeden mezun olup daha sonra Almanya'ya giden Ahmed Muhiddin'in (1892-1923) modern dönem Türk düşüncesi üzerine Leipzig Üniversitesi'ne 1921 yılında sunduğu doktora tezine bakılabilir: *Modern Türklükte Kültür Hareketi*, trc. Suat Mertoğlu, Küre Yay., İstanbul 2004, s. 58-59, 66-67, 114-116. Ahmed Muhiddin çalışmasında Âkif'i, "Reformasyon Akımı" şeklinde nitelediği modernist İslâmcı akım içerisinde müstesna bir yere yerleştirir ve onu Protestanlığın üç büyük fikir babasından Zwingli (1481-1531) tipinde bir reformatör ve ahlak mühekkidi olarak takdim eder. Ahmed Muhiddin'in hayatı fikirleri ve yaklaşımı konusundaki değerlendirmemiz için aynı eserin başına koyduğumuz kendi incelememize (s. 3-42) bakılabilir. Ahmed Muhiddin'in "reformatör" nitelemesine katılmamakla birlikte, Âkif merhumun problemli olarak gördüğümüz İslâm Modernizmi ile ilişkisi konusunda bazı çekincelere sahip olduğumuzu hatırlatmakta yarar görüyoruz.

ayet bazen de bir hadis-i şerifin serlevha ittihaz edildiği makaleler ve kısa haberlerden oluşan bu kısa ömürlü ama oldukça etkili siyasî gazetedeki yazılarda Müslümanların içtimaî durumlarıyla (ahlâk, siyaset, iktisat, askerlik vb. açılarından) Kur'an'ın ilgili görülen ayetleri arasında ilişki kurulur ve söz konusu ayetler Müslümanların durumları üzerine tatbik edilir; diğer bir ifadeyle ayetlerin güncelleştirilmesi yoluna gidilir. İşte bu anlayışa uygun olarak yayınlanan Urvetü'l-vüskâ makaleleri şairliği yanında aynı zamanda velûd ve başarılı bir mütercim olan Âkif'in sermuharriri olduğu Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad mecmuasında yayınladığı tefsir yazıları içinde önemli bir yer tutar.8 Urvetü'l-vüskâ makalelerinin yanı sıra Âkif'in Muhammed Abduh ve Muhammed Ferid Vecdî'den yaptığı tercümeler de içtimaî yaklaşım açısından dikkat çekici özellikler taşımaktadır.

Âkif ve İçtimaî Tefsir

Âkif'in içtimaî Kur'an tefsiri ile ilişkisine geçmeden evvel kendisinin de mensubu olduğu modern tefsir hareketinin iki temel hususiyetine işaret etmekte yarar görüyoruz.

1) Modern Kur'an tefsiri, modern dünyaya ait problemler çerçevesinde ortaya çıktığı, pratik ve pragmatik endişelerle mevcut ihtiyaçlara cevap vermek üzere hareket ettiği için, çerçevesi de büyük ölçüde aktüel gelişmeler tarafından belirlenmiştir. Osmanlı bağlamında en temel sorun devletin ve Müslümanların bekası sorunudur. Bir taraftan dâhilî çöküntü ve geri kalmışlık, diğer taraftan batılı devletlerin hamleleri karşısında zaafa düşmüş bir toplum ve devlet yapısı, âcil çözüm bekleyen meseleler olarak gündemi belirlemiş, böyle bir ortamda entellektüel ve ilmî çabaların bir parçası olarak Kur'an tefsiri de bu gelişmeler istikametinde şekillenmiştir. Bu durumun neticesi olarak da Kur'an'a yaklaşımda, Kur'an ayetlerine yapılan atıflarda bir seçmeciliğe gidilmiştir. En fazla atıf yapılan ayetler, âcil çözüm bekleyen siyasî birlik ve Müslümanların kalkınması gibi temel problemlerle ilgili görülen ayetler olmuştur.

2) Kur'an tefsirinde bizatihi Kur'an'ın anlamını ortaya koymaktan ziyade, onun aktüel hadiselerle irtibatının kurulması yoluna gidilmiştir. Tefsirin modern dönemde "gündem bağımlı" bir arayış içerisine girmesi, güncel sorunların ele alınmasında bu olayların ayetlerle sıkı bir şekilde irtibatlandırılması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede yaşanan aktüel sosyo-politik problemler tartışılırken bizim "ayetlerin güncelleştirilmesi" (aktüalize edilmesi) şeklinde adlandırdığımız bir ameliye ile sık sık karşılaşılmakta, birtakım ayetler, muhtevaları ile ilgili görülen somut olaylar üzerine birebir tatbik edilmektedir.

Ayetlerle müşahhas hadiselerin dolaylı ve gevşek ilişkilerinin kurulmasına dikkat edilen

8 Âkif'in genel olarak mütercim yönü ve Arapça'dan yaptığı tercümeler ile *Urvetü'l-vüskâ*'dan yaptığı tercümelerin tartışılması ve tam listesi için şu çalışmamıza bk. "Âkif Araştırmalarına Bibliyografik Bir Katkı: Mehmet Âkif'in Arapça'dan Yaptığı Tercümeler Üzerine Notlar", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, sy. 7 (1999/2), s. 235-249. Bu çalışmada Âkif'in *Urvetü'l-vüskâ*'dan yaptığı tercümelerin metinlerinin Muhammed Abduh'a değil de Afganî'ye ait olması gerektiğini savunmuştuk (s. 238). Editörlüğünü yürüttüğümüz "Arap Gözüyle Osmanlı" dizisi çerçevesinde hatıraları yayınlanan Afganî de *el-Urvetü'l-vüskâ*'nın 4. sayısındaki (7 C. Âhire 1301/3 Nisan 1884) "en-Nasrâniyyetü ve'l-İslâm ve ehluhumâ" başlıklı ana makalesinin kendisine ait olduğunu açıkça söylemektedir, bk. Muhammed Mahzumî Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, trc. Adem Yerinde, Klasik, İstanbul 2006, s. 283. Bilindiği gibi Âkif bu yazıyı Muhammed Abduh'a nispet ederek tercüme etmiştir, bk. Hıristiyanlık ve Müslümanlık", *Sırat-ı Müstakim*, II/51 (13 Ağustos 1325), s. 389-392.

klasik tefsir telakkisine mukabil, bu ilişkiyi isim vererek doğrudan ve sıkı bir şekilde belirlemenin tercih edildiği modern anlayışta, bu yönelişin temelinde yatan en önemli sebep, Kur'an'a dönüş hareketi çerçevesinde Kur'an merkezli bir ıslah projesinin devreye sokulması ve ileri sürülen fikirlerin itibar görebilmeleri için Kur'an'a tasdik ettirme zorunluluğunun duyulmasıdır.[9]

Modern Kur'an tefsiri ile ilgili kısaca özetlemeye çalıştığımız bu hususlar Mehmet Âkif için de büyük ölçüde geçerlidir. Âkif'in bu anlayışa uygun olarak Kur'an ayetlerini içtimaî zaviyeden bir okumaya tâbi tutmasının örneklerine 1908'de II. Meşrutiyet'in hemen ardından yayın hayatına giren *Sırat-ı Müstakim* mecmuasında kaleme aldığı yazılarında rastlanmaya başlanır. *Safahat*'ını oluşturan şiirlerini ilk olarak bu mecmuada yayınlayan Âkif'in şiirleri yanında telif ve tercüme türünden yayınladığı çok sayıda nesir tarzı yazıda da içtimaî vurgu görülmeye başlanır. Onun bu konudaki çabası 1912'de mecmuanın iki sahibi olan Mardinîzâde Ebülûlâ ile Serezli Hafız Eşref Edib'in tam olarak bilemediğimiz bir nedenle ayrılması ve mecmuanın yoluna Eşref Edib'in sahipliğinde ve *Sebilürreşad* adıyla devam etmesiyle daha da yoğunlaşmıştır.

Mecmuanın isim değişikliği ile birlikte muhtevasını oluşturan kısımların da yeniden tanzim edilmesi gündeme gelince tefsir kısmı için sabit bir sütun ihdas edilmesine karar verilmiş ve bu kısmı yönetecek ismin kim olacağı tartışılmıştır. Mecmua yazarlarından Kazanlı Halim Sabit (Şibay) tefsir kısmını aynı zamanda sermuharrir olan Âkif'in üstlenmesini teklif etmiş, onun bu ilmin kaideleri ve usulüyle fazlaca iştiğali (tevağğulu) bulunmadığını söyleyerek teklifi kabul etmek istememesi üzerine de şöyle mukabele etmiştir: "Daha iyi ya! Biz de öyle istiyoruz. Kavâid ve nakliyattan ziyade doğrudan doğruya Kur'an'dan anladığınızı, duyduğunuzu yazınız".[10] Neticede Sebilürreşad'ın tefsir kısmının sorumluluğunu da kabul eden Âkif mecmuanın yeni ismiyle çıkan ilk sayısı olan 183. sayıda Sebilürreşad'ın Kur'an tefsirine yaklaşımını ve yayınlanacak tefsir yazılarında hangi esaslara riayet edileceğini açıklayan kısa, ancak önemli bir metin kalem alır. Bu metnin ilk maddesi şu şekildedir:

İrab ve binâdan, tahlîlât-ı nahviyeden bahsetmek için mecmuamızın hacmi müsaid bulunmadığından yazılacak makalelerde mümkün mertebe ulûm-i Arabiyenin nazariyâtından sarf-ı nazar ile *netâyic-i ameliye üzerinde imâl-i fikr edilecektir.* Hangi vesâit-i ilmiye ile olursa olsun ibtida nazm-ı celîlden anlaşılan meâni-i münîfe yazılarak ibare ve işaretinin delalet ve iktizâsının irşâdât-ı belîğanesine istinaden *zaman ve zemînin icâbâtına göre ahvâl-i umumiye-i İslâmiye hakkında fikir ve mütalaalar yürütülecektir.*[11]

Âkif'in ve sermuharriri olduğu mecmuanın Kur'an tefsirine yaklaşımı en açık bir şekilde ortaya koyduğunu düşündüğümüz bu ifadelerden anlaşılacağı üzere tefsir yazıları, İslâm dünyası hakkında ileri sürülecek fikirlere, yapılacak yorumlara bir mesned teşkil edecek,

9 Mecmuada ortaya konulan güncelleştirme ameliyesinin problemleri ve örnekleri konusunda daha fazla bilgi için tezimizin "Ayetlerin Güncelleştirilmesi ve Sosyo-Politik Tefsir" alt başlıklı kısmına bk. *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi Örneği: 1908-1914*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 56-77.

10 Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 27-28.

11 [Mehmet Âkif], "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, I-VIII/1-183, 24 Şubat 327, s. 5. (İtalikler bize aittir). Bu yazı mecmuada imzasız yayınlanmıştır. Ancak gerek tefsir kısmının Âkif'in sorumluluğunda olması, gerekse üslubu bu metnin ona ait olduğunu göstermektedir. Sahanın önemli uzmanlarından İsmail Kara da bu metni doğrudan Âkif'e nispet etmektedir, bk. *Amel Defteri*, s. 236-238.

başka bir ifadeyle Kur'an tefsiri, İslâm dünyasının mevcut sosyo-politik problemlerinin tahlili ve çözüm yollarını tespit etmenin zeminini oluşturacaktır. Hiç şüphesiz bu yaklaşım, dinin temel meşruiyet kaynağı ve referans noktası olarak kabul edildiği bir bakış açısının sonucudur.

Mehmet Âkif mevcut tefsirlerin yeterli olmadığı ve Kur'an'ın yeniden tefsir edilmesi gerektiği kanaatindedir.[12] Onun sermuharriri olduğu mecmuada tefsir yazılarına öncelikli yer vermesi ve yeni bir tefsire ihtiyaç olduğu görüşünü ısrarla vurgulaması bilhassa mevcut problemlerin Kur'an'ın gözüyle okunmasına, yaşanan hadiseler ve olumsuz gidişatla Kur'an ayetleri arasında paralelikler inşa edilmesine, başka bir ifadeyle, aktüel durumla ilgili görülen ayetlerin söz konusu olaylara tatbik edilmesine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Zira Müslümanların genel durumları ile ilgilenmek mecmuanın genel yayın politikası içinde önemli bir unsurdur.

Müslümanlar, siyaseten güçsüz duruma düşmüş, ilmî-ticarî-sınaî alanlarda tedennî, ahlâkî alanda tefessüh etmişler, velhasıl topyekun inhitat içerisine girmişlerdir. Âkif Müslümanların modern dönemde yaşadıkları bütün bu olumsuz şartların temelinde, onların dinlerinden ve onun temel kaynağı olan Kur'an'dan uzak düşmelerini ve onu yanlış anlamalarını, Kur'an'ın, siyasî gücün ve toplumsal refahın kaynakları konusundaki talimatlarını ihmal etmelerini görmektedir. Bu nedenle ilk olarak Müslümanların nasıl olup bu olumsuz duruma düştükleri ve daha sonra da bu durumdan kurtuluş yolları konusunda Kur'an'ın neler söylediğini gözler önüne sermeyi, bu şekilde Müslümanları intibaha davet ederek onların terakki ve tealisine hizmet etmeyi bir vecibe olarak görmüştür.[13]

Kur'an'ın sadece belli bir tarihsel kesitin vakıasıyla değil, kıyamete kadar yaşanacak bütün beşerî ve toplumsal vakıalarla ilişkilendirilmesinde yadırganacak bir durum yoktur. Bu tutum aslında, Kur'an'ın tüm insanlığı doğru yola iletme misyonuna da uygun düşer. Ne var ki, Kur'an'la belli müşahhas olayların ilişkilendirilmesi bir tür yorum anlamına geleceği için dikkatli davranılması, bunun için birtakım şartların yerine getirilmesi gereklidir. Aksi takdirde ilâhî metnin istismar ve manipüle edilmesi söz konusu olabilecektir.

Ayetlerin yorumlanması (tevili) ve bir tür yorum olan, ayetlerin müşahhas bazı olaylara tatbik edilmesinin suiistimal edilmesi, onların indiriliş gayelerinin dışında uygulanması tehlikesi karşısında usul âlimleri, birtakım kriterler tespit ederek bu suistimali önlemek istemişlerdir. İmam Şatıbî yapılacak yorumun Arap dil kaidelerine ve kelâmın zahirine uygun olması ve başka bir yerde bu yorumun sıhhatine delalet eden bir şahit olması şartlarından söz ederken[14] bunlara, yapılacak yorumun bir Kur'an nassına, ya da üzerinde icmaya varılmış şer'î bir kaideye aykırı olmaması, -konumuz açısından son derece önemli olan- nassın sebeb-i nüzul açısından sevk edildiği gayenin göz önünde tutulması vs.

12 Bk. Mehmet Âkif, "Üçüncü Meviza", *Sebilürreşad*, II-IX/50-232, 24 Şubat 327, s. 408.

13 Âkif ve diğer modern Müslüman mütefekkirlerin içtimaî olayları Kur'an'dan hareketle tahlile girişmelerinin, aynı işi batılı fikirler ve sosyolojik nazariyeler marifetiyle yapmak isteyen batıcı fikir adamlarına bir cevap niteliğinde olduğu da düşünülebilir. Nitekim Âkif'in mecmuadaki yazı arkadaşlarından Bereketzade İsmail Hakkı garazkârların "dinî, edebî, ahlakî, sıhhî, içtimaî, iktisadî, idarî, siyasî, hikemî... diye sayıp döküp de bitiremedikleri mehâsin ve kemâlâtın kâffesini asl-ı usuli'd-din olan Furkân-ı Mübîn câmidir" görüşünü dile getirirken ("Necâib-i Kur'aniye", *Sırat-ı Müstakim*, II/38, 14 Mayıs 325, s. 179) Aksekili Ahmed Hamdi de "...Nihayet ulûm-i içtimaiyenin üssü'l-esası Kur'an olduğunu tasdike mecbur oluyoruz" ifadesini ("Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, II-IX/35-217, 18 T. Evvel 328, s. 162) kullanmaktadır.

14 Şatıbi, *el-Muvâfakât fi usûli'ş-şeri'a*, Beytut 1994, III, s. 357.

gibi diğer bazı şartlar da ilave edilir.[15] Ayrıca Kur'an'ın müphem ve mücmel ayetlerine ait işaretlerin mutlak olarak anlaşılması, bir tayin ve tahsise gidilmemesi, bu ifadelerin haklarında sâdık ve caiz olan bütün fertlerin, o ayetlerin şümûlüne dahil sayılması ve nihayet ayetlerin kapsamına dahil edilen fertlerin, ayetlerin murad ve maksutları değil, (ayetin anlamına muvafık anlamında) mâsadakları olarak kabul edilmeleri gerektiği de söylenmiştir.[16]

Mehmet Âkif'in sermuharriri olduğu ve ikinci devresinde tefsir kısmının sorumluluğunu da üstlendiği Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad mecmuasında yer alan güncelleştirme örneklerinin -motive edici endişeler ve güncelleştirmeye konu olan alan itibariyle- iki grupta mütalaa edilebilecekleri kanaatindeyiz. Bunlardan ilkinde siyasî endişe ve beklentilerin ağır bastığı, gündelik siyaset, aktüel siyasî olaylar ve bu olaylar içinde yer alan kimi aktörlerin durumuyla bazı ayetler arasında paralellikler kurulması ve ayetlerin bu şekilde güncelleştirilmesi, ikincisinde ise genel İslâmî endişelerin ağır bastığı, Müslümanların umûmî durumu, içtimaî hastalıkları ve bunlardan kurtuluş noktasında bir güncelleştirilmeye gidilmesi söz konusudur. Özellikle gündelik siyasî olayların Kur'an'a atıfla ele alınmasında bizzat Âkif tarafından olmasa da Manastırlı İsmail Hakkı[17] ve Mehmed Fahreddin[18] gibi mecmuada Kur'an'la ilgili külliyetli miktarda yazısı bulunan kimi yazarların yukarıda işaret edilen, ayetlerin güncel hadislere tatbikinde riayet edilmesi gereken bazı şartları ihmal eden, Meşrutiyet ve İttihad ve Terakki taraftarlığı ile istibdat şeklinde niteledikleri önceki yönetim tarzı ve Sultan Abdülhamid aleyhtarlığında bazı zorlamalara gittikleri, mücahid ve müttakilerden söz eden ayetleri kendi siyasî yandaşlarına, kâfir ve zalimlerden söz eden ayetleri ise muhaliflerine tatbik ettikleri görülmektedir. Bu siyasî-manipülatif yaklaşım tarzı o dönemde de bazı eleştirilere konu olmuştur.[19]

15 Bu şartlar için bk. İbrahim b. Hasen b. Salim, Kadiyyetü't-te'vil fi'l-Kur'ani'l-Kerim beyne'l-ğulâti ve'l-mu'tedilin, Beyrut, 1993, I, s. 135 vd.

16 Suat Yıldırım, "Kur'an'ın Nüzûlünden Sonraki Tarihi Hadiselere Tatbik Edilmesi Hakkında", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi İslâmî İlimler Dergisi*, sy. 1, Aralık 1975, s. 101.

17 Manastırlı İsmail Hakkı Allah'ın kendilerine verdiği nimetlere nankörlük ederek azaba dûçâr olan bir topluluktan söz eden Nahl 16/112 ayetini Yıldız Sarayı'na (Sultan Abdülhamid ve maiyeti) tatbik etmekte beis görmez: "Müfessirin-i izâmın beyan ettikleri vechile vaktiyle Mekke-i Mükerreme ahalisi, sanâdîd-i Kureyş bu mesel-i madrûba mevrid olmuşlardı. Bugün de Yıldız karyesi, rüesâ-yı istibdad tamamen bu ayet-i celileye makes, hâvi olduğu ahvâl-i habîse ve elîmeye meclâ-yı ibretnüma olduğu vâreste-i inbâdır". "İbret-i Azîme", *Sırat-ı Müstakim*, II/36, 20 Nisan 325, s. 145.

18 Âkif'in yakın dostlarından diğer bir mecmua yazarı olan Alay müftüsü Mehmed Fahreddin Al-i İmran 103. ayetine öylesine güncel bir tefsirî meal verir ki hangi ayetten söz edildiğini takip etmek zorlaşır: "Ey Müslümanlar hablullâhi'l-metîn olan Kur'an'ımı hepiniz birden dört el ile sımsıkı sarılınız! O düstûr-i ezeliden, o 'hûden li'l-müttakin'den ayrılıp da dûçâr-ı tefrika olmayınız! Yâd ediniz, gözünüzün önüne getiriniz o kara günleri, o eyyâm-ı felaketi ki siz birbirinize düşman idiniz! Siz yekdiğeriniz aleyhinde hafiyelik eder, jurnaller verir, hânumânlar yıkar, aileler, ocaklar söndürürdünüz. Siz dün yetimler, alil pederler, kötürüm analar ağlatırdınız! Siz zindanlarda, menfâlarda zincirler sürükler; eninler, feryadlar ederdiniz! Siz camilerinizde adl ü ihsanı, emanetin ehline tevdîni, her işinizde meşvereti emreden, zulme, istibdada lanet-hân olan âyât-ı celile-i Kur'aniyeyi cehren tilâvetten men olunur; daha namazdan selam vermeden hafiyelerin, kandilleri cebren söndürmek için kayyûmları darb u tahkir ettiklerini görür, hüngür hüngür ağlayarak çıkar giderdiniz! Siz vatanınızın, namus ve istiklalinizin, kişver-i hilafetin can çekişmekte olduğunu kolu bağlı esirler gibi seyreder ve imdadına koşamazdınız. İnkırazınıza, mahvınıza ramak kalmıştı. Allah, sizin kalplerinizi telif etti. Sizi Kur'an-ı Kerîm'in etrafına topladı. Sizi barıştırdı, öpüştürdü. Gözyaşları dökerek (ya ölüm ya hürriyet) diye Kur'anımı öptünüz! Üzerine el basarak yeminler, kasemler, ahdler, misaklar ettiniz! Ve o sayede hür olarak On Temmuz sabahu'l-hayr-i inkılâbına dâhil oldunuz! Allah'ın size lutfen ve merhameten ifâza ve ibzâl buyurduğu şu bînazîr nimet-i uzmânın kadrini biliniz! Daima müttehid, daima yekvücud olduğunuz halde livâü'l-hamd-i hilafet altında hürriyetinizle, şevket ü saltanatınızla yaşayınız, yaşamağa çalışınız!...", "Tevhid ve İttihad", *Sebilürreşad*, I-VIII/7-189, 5 Nisan 328, s. 122-123.

19 "Son zamanlarda öyle bir hale geldiler ki cevâmi-i şerîfe kürsilerinde âyât-ı Kur'aniye ve ehâdis-i nebeviyeyi mensup bulundukları cemiyetlerin harekâtına göre tefsire başladılar. Bu hale bakıp da istikbal-i İslâm'dan endişe-nâk bulunmamak kâbil değil: Şurasını tasrih edeyim ki halleri hedef-i tenkid olan ulema yalnız İstanbul uleması değildir. Defter-i siyasette taşra ulemasının da sıra numarası var", bk. Ahmed Şirani, "Ulemâ-yi Kiram ve Fırkalar", Beyanü'l-Hak, VI/147, 13 Şubat 327, s. 2622. Aynı mecmuada Osman Nuri de benzer bir şikayeti dile getirmektedir: "Gönül arzu eder ki hoca efendilerimiz mensup oldukları fırkaların temîn-i muvaffakiyetleri için mütefekkirini ağlatacak surette âyât-ı ilahiyye ve ehâdis-i şerîfeyi fırka namına gelişi güzel tefsir etmeyeler", "Bugünkü Mevizalar", Beyanü'l-Hak, VI/151, 12 Mart 328, s. 2693. Mısır'da dönemin en etkili mecmualarından el-Menâr'ı çıkartan Reşid Rıza da 1910 senesinde İstanbul'da karşılaştığı ve "siyaset vaizleri" şeklinde tavsif ettiği birtakım vaizlerin Ramazan vaazlarında halkı İttihatçı hükümete yönlendirerek siyasete dalmalarından hayretle söz eder, bk. [Reşid Rıza], "Reşid Rıza'nın gözüyle 1910 İstanbul Ramazanı ve Dini Hayat", trc. Suat Mertoğlu, İstanbul Araştırmaları, sy. 4, Ocak 1998, s. 193. Ancak şu

Bununla birlikte Mehmet Âkif'in siyasî güncelleştirmeler konusunda sermuharriri olduğu mecmuada yukarıda işaret ettiğimiz tarzda ortaya konan bir takım örneklere nazaran daha dikkatli olduğu söylenebilir. Âkif Müslümanların birliğinin (ittihad, vahdet) önemine, siyaset ve kavmiyet temelli ayrımların (tefrika) zararlarına genel anlamda dikkat çekerek Osmanlı Devleti'nin tüm Müslümanların istinatgâhı olarak yaşamasının önemini vurgulamış, ancak meseleyi şahıs ya da siyasî fırka bazında örneklendirme yoluna gitmemiştir. Âkif o dönemde ortaya çıkan asabiyet cereyanlarının ayette sözü edilen birliği nasıl zedelediğini ve tefrikaya sebep olduğunu vurgulayarak ayetin aktüalite ile bağlantısını şu şekilde kurar:

Müslümanlık ırk, renk, lisan, muhit, iklim itibariyle birbirine büsbütün yabancı unsurları aynı milliyet altında cem eden yegâne rabıta iken; hele biz Osmanlılar için dünyada bu rabıtaya dört el ile sarılmaktan başka selamet yolu yokken; şu son senelerde meydana çıkardığımız kavmiyet, asabiyet gürültülerine şaşmamak elden gelmez! Bu kadar hükûmât-ı İslâmiye hep tefrika yüzünden mahvoldu; hem birçoğu gözümüzün önünde kaynayıp gitti de biz hâlâ intibaha gelmiyoruz; hâlâ milleti namütenahi parçalara ayıracak bir siyaset güdüyoruz.[20]

Âkif Enfal 8/25. ayette dile getirilen uyarıları dikkate almamanın sonuçlarına temas ederken, ayetteki fitne kavramının kendi yaşadığı dönemin olaylarıyla bağlantısını ise şu şekilde kurar:

Yazıklar olsun ki kendilerinin pek sağlam Müslüman olduklarına kâil olan çoğumuz bu tehditlerden, bu ihtarlardan zerrece müteessir, hatta haberdâr değil! Hayatlarını bizim ölümümüzde arayan yabancı milletlerle yabancı hükümetlerin aramıza serpiştirdiği nifak, fesat, kavmiyet, cinsiyet, ırk davalarını; hülasa vahdet-i milliyemizi perişan edecek her türlü esbâb-ı izmihlal tohumlarını biran evvel büyütmek, bir an evvel mahsul verecek devre-i kemâline getirmek için o kadar faaliyet gösteriyoruz ki...[21]

Âkif, ittihada sarılmanın, tefrikadan kaçınmanın yaşadığı dönemdeki Müslümanlar için hayatî önemine başka bir yerde Enfal 8/46. ayeti çerçevesinde temas eder:

Yaşamak isteyen millet için ittihadın lüzumu bedîhiyât-ı evveliyedendir. Öyle efradı birbirine kaynamış, heyet-i mecmuası bir bünyân-ı mersûs vücuda getirmiş olan cemaatler düşmanın topuyla, tüfengiyle kolay kolay devrilmezler. 'Kale, içinden fetholunur' sözü ne büyük bir hakikattır! Müslümanlar için bu hakikatten gafil olacak zaman değildir. Hariçteki düşmanı bırakıp da dâhilde birbirleriyle uğraşmasınlar...[22]

Mehmet Âkif'te ümmetin siyasî problemlerinin yanı sıra güncelleştirmeye konu olan asıl husus, Müslümanların geri kalmalarında amil olduğunu düşündüğü ümitsizlik (ye's), azimsizlik, cehalet ve tembellik (atalet) vb. gibi itikadî/ahlâkî bir takım hastalıklardır.

hususu da hatırlatmak isteriz ki, siyasî-manipülatif tarzda tefsirlere yönelik bu eleştiriler, prensip düzeyinde bir kabulden ziyade çoğunlukla muhaliflerin yorumlarından duyulan rahatsızlığı dile getirmektedir. Benzer yorumlara farklı istikamette bu şikâyet sahipleri nezdinde de rastlamak istisnaî bir durum değildir.

20 Âkif, "[Tefsir-i Şerif]", Sebilürreşad, II-IX/30-212, 13 Eylül 328, s. 63.

21 Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, II-IX/31-213, 20 Eylül 328, s. 82.

22 Âkif, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad*, I-VIII/13-195, 17 Mayıs 328, s. 233-234.

O konuyla ilgilisini kurduğu birçok ayeti o günkü Müslümanların hastalıkları ve çözüm yollarını tespit etme noktasında aktüaliteye tatbik ederek Müslümanları harekete sevk etmeye, aktivist bir ahlâk anlayışını yerleştirmeye gayret eder.

Âkif'in bu çerçevede İslâm dünyası ve Müslümanların mevcut menfî durumlarını tahlil ederken bazı Kur'an kavramlarına müracaat ettiği görülmektedir ki, bu kavramların başında Allah'ın kâinat için tayin ettiği ezelî ve değişmez kanunları ifade eden fıtrat kanunu (bazen aynı anlamda sünnetullah) gelmektedir. Mehmet Âkif, Enfal 8/24 ayetinin tefsiri çerçevesinde, Allah ve Rasûlü'nün Müslümanlara hayat verecek düsturlarına icabet etmekten söz ederken, bir fıtrat dinî olan İslâm'ın ahkâmına isyan etmenin, fıtrat kanunlarına isyan anlamına geldiği, bunun cezasının da dünyada mahrumiyet (haybet), ahirette ise yalnız bırakılma (hızlân)" olduğunu belirtir ve ayeti yaşadığı dönemdeki Müslümanlara şu şekilde tatbik eder:

Ey ma'şer-i müslimîn, evâmir-i ilâhiyeyi dinlememekte biraz daha devam ederseniz büsbütün mahvolursunuz. Allah size 'ilim öğrenin, kuvvet hazırlayın, çalışın, adaleti düstûr ittihaz edin, birbirinize muavenette bulunun, hakkı tanıyın, tefrikadan sakının' dedikçe, siz bilakis cehle revâç verdiniz; meskenete düştünüz; atalete kapıldınız; zulmü adet edindiniz; birbirinizin gözünü oymaya kalkıştınız; haktan yüz çevirdiniz; nâmütenâhî fırkalara ayrıldınız... Artık bu tuttuğunuz yolu bırakınız. Çünkü o sizi izmihlâl uçurumuna doğru götürüyor. Şeriatin gösterdiği şâhrâh-ı felahı tutunuz. Zira sizi kurtaracak ancak odur.[23]

Âkif, aynı çerçevede Müslümanların tembelliğini ve uyuşukluğunu eleştirip Necm 53/39. ayeti bağlamında onları çalışmaya, gayrete sevk ederken fıtratın yanı sıra diğer önemli bir Kur'an kavramı olan çalışma ve çabalamayı ifade eden sa'y kavramına da göndermede bulunur:

İnsan için ne bu dünyada, ne öteki dünyada kendi mahsûl-i sa'yinden, kendi kazancından başka bir şey yok. İnsan ne ekerse onu biçiyor. Ekmeden biçmek olmuyor. İşte bu, fıtratın bir kanunu, Allah'ın bir kanunu, hem de lisan-ı Kur'an ile tebliğ edilmiş bir kanunudur (...) İşte bütün kainatı gördün: hiçbir yerde, hiçbir zerrede sükûn var mı, atâlet var mı?... Bu alem-i fıtratta, bu alem-i tabiatta hiç sükûn yok. Müslümanlık ise fıtratın dinidir. Belki fıtratın kendisidir. Dîn-i İslâm hâtem-i edyândır, bu itibarla en mükemmel dindir.[24]

Kur'an'dan alınan fıtrat ve sa'y kavramları Âkif'in manzum tefsir örneklerinde de karşımıza çıkar. *Safahât*'ın Üçüncü Kitabı olan Hakk'ın Sesleri'nin ilk şiirinde İslâm dünyasının acıklı hali karşısında ilâhî yardımın ulaşmamasından duyduğu inkisar sebebiyle kendisini ve aynı hissiyata sahip Müslümanları şu şekilde uyarma ihtiyacı hisseder:

Sus ey dîvâne! Durmaz kâinatın seyr-i mu'tâdı.
Ne sandın? Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdı?
Bugün, sen kendi kendinden ümid et ancak bîdâdı.
Evet, sen kendi ikdâmınla kaldır git de bîdâdı.

23 Âkif, "Tefsir-i Şerif", Sebilürreşad, I-VIII/19-201, 28 Haziran 328, s. 352-353.
24 Âkif, "İkinci Meviza", *Sebilürreşad*, II-IX/49-231, 31 K. Sânî 328, s. 390.

Cihân kânûn-i sa'yin, bak, nasıl bir hisle münkâdı!
Ne yaptın? "Leyse li'l-insâni illâ mâ-se'â" vardı!

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz ki, Mehmet Âkif samimi bir Müslüman ve iyi bir Kur'an talebesi olarak ilâhî kelâmı hayatının ve düşüncelerin merkezine yerleştirme gayretinde olmuş ve bu çabanın gereği olarak İslâm dünyasının aktüel içtimaî problemlerini ve çözüm yollarını Kur'an'dan hareketle ele alma yolunu tercih etmiştir. Bu tercihin altında yatan neden, Müslümanların modern dönemde yaşadıkları problemlerin kaynağını kendi kutsal kitaplarıyla irtibatının zayıflamasında görmesidir. Kendilerini içinde bulundukları olumsuz durumdan ve gerilikten kurtarmanın en etkili ve kestirme yolunun Kur'an'la modern Müslümanlar arasında köprüler kurmaktan geçtiğine inandığı için ilgili gördüğü Kur'an ayetlerini modern Müslümanların durumlarına tatbik etme, yaşanan hayatla irtibat içine sokma (ya da tersinden yaşanan vakıayı Kur'an'la ilişkilendirme) ve bu şekilde söz konusu ayetleri güncelleştirme yolunda çaba sarf etmiştir. Âkif'in bu çabasında benzer kimi örneklerde karşılaşılan istismara yönelik manipülatif tarzı benimsemediğini ve ayetlerin güncelleştirilmesi ameliyesinde dikkat edilmesi gereken usûle riayet etmek suretiyle başarılı olduğunu teslim etmek yanlış olmasa gerektir.

Vallâhu a'lem!